

Ο Μύθος για το Σοβιετικό Άνθρωπο

Ένα σχέδιασμα

Μεσ' στις παινεμένες χώρες, Χώρα
παινεμένη, θάρθη κ' η ώρα,
και θα πέσης, κι από σέν' απάνου η Φήμη
το στερνό το σάλπισμά της θα σαλπίση.

.....

Και το πέσιμό σου θα βροντήξει
κ' ένα μυρολόι σου θα ουρλιάξει,
και το μυρολόι σου θα το πνίξει
από πάνω σου αλαλάζοντας μια πλάση.
Μια καινούργια πλάση, μια γεννήτρα
θα φουντώση απ' τα χαλάσματά σου,
κάθε δύναμης και χάρης σου απαρνήτρα,
διαλαλήτρα μοναχά της ασκημιάς σου.
Πλάση αταίριαστη μ' εσέ και ξένη,
κι ας την έχης με το γάλα σου ποτίσει,
την πατάει τη στέρφα γη σου και διαβαίνει,
κι όπου πάτησε αναβρύζει και μια βρύση.

Κ. Παλαμάς. *Ο Προφήτης.*

Για πολλές δεκαετίες σε μεγάλο τμήμα της αριστεράς κυριαρχούσε η πίστη πως στις λεγόμενες σοσιαλιστικές χώρες, με «πρωτοπόρα» την ΕΣΣΔ, όχι μόνο οικοδομείται ο σοσιαλισμός, αλλά και διαπλάθεται ο νέος, ανώτερος τύπος ανθρώπου, ο «σοβιετικός άνθρωπος.»

Στην πορεία του χρόνου, συσσωρευόταν όλο και περισσότερο εμπειρικό υλικό, που η αξιοποίησή του θα μπορούσε να δείξει πως αυτή η πίστη δεν ήταν τίποτα περισσότερο από μια ψευδαίσθηση.

Όμως, την ίδια περίοδο η αξιοποίηση αυτού του εμπειρικού υλικού απ' την αριστερά, «η συνόψιση των πιο γενικών αποτελεσμάτων και αφαιρέσεων που προκύπτουν απ' την παρατήρηση της ιστορικής εξέλιξης των ανθρώπων»¹, παραχώρησε τη θέση της στην τυφλή πίστη στις διακηρύξεις των εκπροσώπων του ρωσικού κράτους.

Το γεγονός πως οι ιδεολογικοί μηχανισμοί της γραφειοκρατίας, αλλά και τα ίδια τα κομμουνιστικά κόμματα, μπόρεσαν για δεκαετίες να διατηρήσουν το μύθο του «σοβιετικού ανθρώπου», δίνοντας τη δική τους πειστική ερμηνεία, το δικό τους νόημα, στην πραγματικότητα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και του σοβιετικού ανθρώπου, δείχνει πως όχι μόνο δεν αντανακλούσαν πιστά την πραγματικότητα - μια και σ' αυτήν την περίπτωση ο μύθος θα κατέρρεε - αλλά την ανα-παριστούσαν.

«Αλλά η αναπαράσταση είναι μια πολύ διαφορετική έννοια από την αντανάκλαση, γιατί συνεπάγεται το ενεργητικό έργο της επιλογής και της παρουσίας, της δόμησης και της διαμόρφωσης: όχι απλά τη μετάδοση ενός προϋπάρχοντος νοήματος, αλλά το ενεργητικότερο έργο του να κάνεις τα πράγματα να παράγουν νόημα. Αποτελούσε μια πρακτική, μια παραγωγή του νοήματος: εκείνο που αργότερα επρόκειτο να οριστεί ως «σημαίνουσα πρακτική» [...]

[...] Η σημασιодότηση αποτελούσε μια κοινωνική πρακτική γιατί στους οργανισμούς επικοινωνίας (και στην περίπτωση που εξετάζουμε στους ιδεολογικούς μηχανισμούς της γραφειοκρατίας και των κομμάτων. σημ. ΒΚ) αναπτύχθηκε μια συγκεκριμένη μορφή κοινωνικής οργάνωσης που επέτρεπε στους παραγωγούς (πομπούς να χρησιμοποιούν τα διαθέσιμα μέσα παραγωγής νοήματος (τον τεχνικό εξοπλισμό) με κάποιον πρακτικό τρόπο (το συνδυασμό των στοιχείων της σημασιодότησης που προσδιορίστηκαν παραπάνω²) στοχεύοντας στην παραγωγή ενός προϊόντος (ένα ιδιαίτερο νόημα)³.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το προϊόν ήταν ο λεγόμενος «σοβιετικός άνθρωπος», και η ανα-κατασκευασμένη πραγματικότητα, το ιδιαίτερο νόημα, ήταν πως ο homo sovieticus ήταν ένας νέος, ανώτερος τύπος ανθρώπου.

Έτσι γύρω απ' το «σοβιετικό άνθρωπο», φτιάχτηκε απ' την υποκριτική γλώσσα της γραφειοκρατίας και τις ελπίδες των καταπιεζομένων ένας ολόκληρος ιδεολογικός μύθος που εσφαλμένα το περιεχόμενό του θεωρήθηκε πραγματικό. Όπως ισχυρίζεται ο Βολοσίνοφ, η ιδεολογία είναι αντικειμενικό συστατικό του υλικού κόσμου, διαθέτει μια καθορισμένη πραγματικότητα, που υπάρχει αντικειμενικά σαν μια ευδιάκριτη οργάνωση μορφών του ήχου (ομιλία, μουσική), σαν ένας κωδικοποιημένος συντονισμός φωτεινών ακτίνων (τύπος, εικόνες) και κατά συνέπεια η ιδεολογία παράγει τη συνείδηση.⁴ Φαίνεται ότι με ανάλογο τρόπο τα σημαίνοντα συστήματα της αριστεράς παρήγαγαν μια «ψευδή συνείδηση», ένα μύθο, για το σοβιετικό άνθρωπο, και τον είδανε σα συνειδητό οικοδόμο της νέας κομμουνιστικής κοινωνίας, της σοβιετικής, όπου: «ο άνθρωπος μαθαίνει να βλέπει τα ατομικά του συμφέροντα μέσα στα συμφέροντα του συνόλου της κοι-

νωνίας, μαθαίνει να συντονίζει τα προσωπικά του συμφέροντα με τα κοινωνικά.»⁵ και που οι ηθικές του αρετές «αποτελούν μίαν από τις μεγαλύτερες επιτεύξεις της σοσιαλιστικής επανάστασης.»⁶

Όμως λίγο πριν το τέλος του εικοστού αιώνα τα καθεστώτα του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού» κατέρρευσαν. Αν οι κοινωνίες αυτές ήταν πράγματι σοσιαλιστικές, και πολύ περισσότερο αν οι «ηθικές αρετές» των ανθρώπων («μια απ' τις μεγαλύτερες επιτεύξεις της σοσιαλιστικής επανάστασης») ήταν υπαρκτές, θα έπρεπε τότε ν' αποτελέσουν την τελευταία και πιο ισχυρή εστία αντίστασης στην πανθομολογούμενη έκπτωση αξιών που συνοδεύει την κατάρρευση αυτών των κοινωνιών. Η πραγματικότητα όμως είναι πολύ διαφορετική, αφού βασικός συντελεστής της κατάρρευσης - αλλά και της έκπτωσης αξιών που τη συνοδεύει - ήταν και εξακολουθεί να είναι η κοινωνική και πολιτική (α-πολιτική) συνείδηση των πολιτών των χωρών αυτών.

Τα τμήματα εκείνα της αριστεράς που συμβάλανε στη δημιουργία του μύθου για το σοβιετικό άνθρωπο, μοιάζουν ν' αναφωνούν παραφράζοντας το Σαιν-Ζιστ:

«Η Επανάσταση ανατράπηκε. Όλες οι αρετές αποδυναμώθηκαν. Δεν απομένουν πια παρά δολοπλόκοι και δημαγωγοί.»⁷

Όμως αν η επανάσταση του Οκτώβρη ανατράπηκε - όχι βέβαια τη δεκαετία του '90 αλλά εβδομήντα χρόνια νωρίτερα - ο σοβιετικός άνθρωπος, έτσι όπως τον παρουσίασε η γραφειοκρατία και τον φαντάστηκε ο κόσμος της αριστεράς, δεν υπήρξε ποτέ.

Η διαπίστωση αυτή θέτει ένα καιρίο ερώτημα σ' όλους όσους βλέπανε στο «σοβιετικό άνθρωπο» όχι μόνο τη δυνατότητα, αλλά και τη βεβαιότητα, του «εξανθρωπισμού του ανθρώπου» σ' όλους όσους πίστευαν πως:

«Η υλιστική διδασκαλία, ότι οι άνθρωποι είναι προϊόντα των συνθηκών και της αγωγής και ότι επομένως οι άνθρωποι που έχουν αλλάξει είναι προϊόντα άλλων συνθηκών και αλλαγμένης αγωγής, ξεχνά ότι τις συνθήκες τις αλλάζουν ακριβώς οι άνθρωποι και ότι πρέπει να διαπαιδαγωγηθεί κι ο ίδιος ο διαπαιδαγωγητής.[...]»⁸

και πως:

«Οι φιλόσοφοι μονάχα εξηγούσαν με διάφορους τρόπους τον κόσμο, το ζήτημα όμως είναι να τον αλλάξουμε.»⁹

Το καιρίο ερώτημα είναι: τα αιτήματα για τα οποία της «γης οι κολασμένοι» αγωνίζονταν και πέθαιναν κατά χιλιάδες, πότε πάνω στους σταυρούς της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, πότε στα οδοφράγματα της Κομούνας, και πότε στις όπου γης προλεταριακές εξεγέρσεις για μια κοινωνία χωρίς τάξεις, χωρίς εκμετάλλευση, χωρίς καταπίεση είναι ουτοπικά;¹⁰

Για να συζητηθεί αυτό το ερώτημα είναι αναγκαία μια ριζική επανεξέταση, όχι μόνον της ιστορίας και της εμπειρίας του «υπαρκτού σοσιαλισμού», του κομμουνιστικού και εργατικού κινήματος, αλλά και του ίδιου του μαρξισμού, και της

πολιτικής¹¹ και του ρόλου της κοινωνικής θεωρίας, κάθε κοινωνικής θεωρίας γενικότερα. Όμως τα προβλήματα αυτά ξεφεύγουν απ' το σκοπό και τα όρια αυτού του άρθρου.

Το κείμενο αυτό βασίζεται σε εμπειρικό υλικό, και δίνει μιαν εικόνα του «νέου τύπου ανθρώπου», διαφορετική απ' την εξωραϊστική εικόνα που δημιούργησε η άρχουσα τάξη των χωρών της ανατολικής Ευρώπης. Είναι περισσότερο ένα σχέδιασμα - αφαιρετικό (επειδή δεν αναφέρεται στις επιμέρους κοινωνικο-ψυχολογικές διαφορές των διαφόρων λαών, τάξεων και στρωμάτων) αλλά και παραστατικό (γιατί συνοψίζει τα κοινά χαρακτηριστικά) - παρά ένα ολοκληρωμένο, λεπτομερές πορτρέτο· και αφορά την «τυπική προσωπικότητα» που κοινωνικοποιήθηκε στη μεταπολεμική ΕΣΣΔ (και τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης) και κύρια στα χρόνια που η γραφειοκρατία ισχυριζόταν πως είχε οικοδομήσει τον «αναπτυγμένο σοσιαλισμό.»

Λέγοντας «τυπική προσωπικότητα» εννοούμε,

«εκείνον τον τύπο προσωπικότητας που μπορεί να συναντηθεί ιδιαίτερα συχνά σε μια ορισμένη κοινωνία - (αν και Β.Κ) σε πολλές περιπτώσεις [...] η λεγόμενη τυπική προσωπικότητα δεν αντιστοιχεί στο «μέσο άνθρωπο» ενός κοινωνικού συστήματος.»¹²

Η τυπική προσωπικότητα είναι η ατομική (ανθρώπινη) έκφραση της περιόρουσας κοινωνικής ατμόσφαιρας, έκφραση των κυρίαρχων κοινωνικών χαρακτηριστικών, και με τη σειρά της δημιουργεί, αποπνέει, με τρόπο μοναδικό (στο βαθμό που κάθε άνθρωπος είναι μια διαλεκτική ενότητα βιολογικών, ψυχολογικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών), αυτήν την ίδια την κοινωνική ατμόσφαιρα.

Μια πιο εκτεταμένη χρονικά αναφορά στην τυπική προσωπικότητα του «σοβιετικού ανθρώπου» («νέου τύπου ανθρώπου») - στην πορεία εμφάνισης, ανάπτυξης και εξαφάνισης των θετικών ή αρνητικών χαρακτηριστικών του - όσο κι αν έδινε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα του φαινομένου, θα έπασχε απ' την έλλειψη άμεσα παρατηρήσιμων κοινωνικών ομάδων, σε μια περίοδο που η συλλογή και κατάθεση εμπειρικού υλικού είναι παράγοντας «εκ των ων ουκ άνευ» για την επιστημονική προσέγγιση του «σοβιετικού» φαινομένου και τον εμπλουτισμό της κοινωνικής θεωρίας σ' αυτόν τον τομέα.

Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο του «Νέου τύπου Ανθρώπου»

Ο νέος «σοβιετικός άνθρωπος» δεν ήταν ούτε μπορούσε να είναι ο άνθρωπος της αναπτυγμένης σοσιαλιστικής κοινωνίας, αλλά ένας ανέκδοτος ιστορικά κοινωνικός τύπος που διαμορφώθηκε κάτω απ' την επίδραση του κυρίαρχου ρόλου του κράτους στη ρωσική κοινωνία.

Όμως το σύγχρονο ρωσικό κράτος ήταν απ' τη μια μεριά:

α) Κληρονόμος των βυζαντινο-μογγόλικων παραδόσεων¹³ του προεπαναστατικού ρωσικού κράτους, και απ' την άλλη

β) Αποτέλεσμα του εκφυλισμού και της ήττας της επανάστασης του Οκτώβρη.

Τα δυο αυτά χαρακτηριστικά του ρωσικού κράτους είχαν ανάλογες επιδράσεις στην κοινωνία.

Α) Όπως παρατηρεί ο Κ. Παπαϊωάννου,

«[...] η μοίρα της Ρωσίας υπήρξε απεξαρχής συνδεδεμένη με τη μοίρα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, μες στην οποία η πνευματική εξουσία ήταν πάντα ταυτισμένη με την πολιτική. Τη ρωμαϊκή έννοια του κράτους η Ρωσία τη γνώρισε και την υιοθέτησε μαζί με τη βυζαντινή ορθοδοξία. Η θρησκευτική εξουσία και το κράτος (που ο χωρισμός τους στη δύση υπήρξε το αποτέλεσμα των αγώνων ανάμεσα στον πάπα και τους αυτοκράτορες) συγχωνεύτηκαν εντελώς στη Ρωσία όταν ο δικέφαλος αετός του Βυζαντίου μπήκε στο θυρεό των Μοσχοβιτών τσάρων («καισάρων») [...] Από την ώρα αυτή, η τσαρική απολυταρχία πήρε την τελειωτική της μορφή δίνοντας στον «Καίσαρα όλων των Ρωσιών» όλες τις πνευματικές εξουσίες που καλώς ή κακώς ο χριστιανικός κλήρος έδωσε στον ισαπόστολο Μ. Κωνσταντίνο.»¹⁴

Με ανάλογο τρόπο το μονοκομματικό κράτος της γραφειοκρατίας, αφού θρησκευτοποίησε τη θεωρία, έδωσε όλες τις πνευματικές εξουσίες στον «κορυφαίο των τεχνών και των επιστημών», και τον ανακήρυξε σε «ισαπόστολο.»

Αλλά και το «πολιτικό καθεστώς των τσάρων» και τα σταλινικά στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας, και η στρατιωτική κινητοποίηση της εργατικής δύναμης - που εμπνευστής τους ήταν ο Τρότσκι - διαμορφώθηκαν,

«πάνω στο πρότυπο του καθεστώτος της «Χρυσής Ορδής» και την πειθαρχία του στρατώνα, που με το κνούτο και τη ναγκάικα, έβαζαν μια τάξη στις μογγολικές ορδές.»¹⁵

Β) Την πλημμύριδα των σοβιέτ που προσπαθούσαν να δημιουργήσουν αυθόρμητα την εργατική δημοκρατία (με την κατάργηση του μόνιμου στρατού, της αστυνομίας, της ιεραρχίας, των υλικών προνομίων), ακολούθησε η αυτονόμηση του κόμματος απ' την εργατική τάξη, η συγχώνευσή του με το κράτος και η μετατροπή του από όργανο της προλεταριακής επανάστασης, σε αυτόνομο μηχανισμό κυριαρχίας πάνω στο προλεταριάτο και ολόκληρη τη ρωσική κοινωνία, σύμφωνα με τις ιστορικές παραδόσεις του ανατολικού δεσποτισμού. Το ρωσικό κράτος - όπως αυτό τελικά διαμορφώθηκε μέσ' από την ανατροπή της Οκτωβριανής επανάστασης τη δεκαετία του '20 - και οι ιδεολογικοί του εκπρόσωποι, προκειμένου να νομιμοποιήσουν την ολοκληρωτική παρέμβαση του κράτους και της γραφειοκρατίας σ' ολόκληρη την κοινωνική ζωή, δογματοποίησαν το μαρξισμό και το μετέτρεψαν από «εν δυνάμει» επαναστατική θεωρία σε κρατικοκομματικό μονοπώλιο, που προσπαθήσανε να το επιβάλλουν, σαν το μοναδικό τρόπο σκέψης, σ' ολόκληρη την κοινωνία. Όμως ακόμα και οι πιο δογματοποιημένες εκδοχές του

μαρξισμού, όσο και αν απ' τη μια μεριά «νομιμοποιούσαν» το ολοκληρωτικό κράτος και την πολιτική, οικονομική και ιδεολογική του βία, υπογράμμιζαν απ' την άλλη τη διάσταση της «σοσιαλιστικής» θεωρίας απ' την εκμεταλλευτική πράξη και αναδείκνυαν την υποκριτική φύση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η κοινωνία αντέδρασε συλλογικά σταματώντας κάθε κοινωνική σκέψη και προβληματισμό. Οι άνθρωποι - όταν δεν ήταν υποχρεωμένοι να υποκρίνονται ότι αποδέχονται την κυρίαρχη ιδεολογία - προτιμούσαν απ' το να σκέφτονται σύμφωνα με τις επιταγές της κρατικής γραφειοκρατίας, να μην σκέφτονται καθόλου σ' ένα πρώτο επίπεδο, να σκέφτονται (αντιδρώντας αντανάκλαστικά) αντίθετα απ' το γράμμα και το πνεύμα της γραφειοκρατίας σ' ένα δεύτερο επίπεδο. Και αν η πρώτη αντίδραση ήταν πηγή πολιτικής και κοινωνικής α-νοησίας και απάθειας,¹⁶ η δεύτερη ήταν πηγή πολιτικής οπισθοδρόμησης ανάλογης μ' αυτήν της γραφειοκρατίας. Ο φρετιχισμός του «δουτικού τρόπου» ζωής και η απόρριψη και το μίσος για καθετί που θύμιζε το πνεύμα ή το γράμμα του σοσιαλισμού συνδέονται και μ' αυτήν την αντανάκλαστική αντίδραση των ανθρώπων.¹⁷

Όταν αργότερα η σοβιετική γραφειοκρατία ξαπλώθηκε στην ανατολική Ευρώπη, ο ολοκληρωτισμός της συγχωνεύτηκε με όποια ανάλογα χαρακτηριστικά βρήκε στην κοινωνικοπολιτική υποδομή των χωρών αυτών. Στη Γερμανία - αφού το πνεύμα της εξέγερσης που έκφρασε ο Μ. Μπρέχτ στη «Μπαλάντα των Πειρατών»¹⁸ δε βρήκε απήχηση - εναρμονίστηκε,

«[μ'] εκείνο το είδος των ανθρώπων που δεν ξέρουνε τι θα πει αμφιβολία και που η τύφλωσή τους τους κάνει όχι μονάχα αντιπαθητικούς μα κι επικίνδυνους[...] Γεννηθήκαμε με την παλάμη του χεριού τεντωμένη στη ραφή του παντελονιού, και νιώθουμε μεγάλη περηφάνεια να φοφάνε στην προσοχή.»¹⁹

Όπως επισημαίνει ο Goetz Briefs,

«σχολείο και στρατώνας διαμορφώνουν στη Γερμανία κοινωνικούς χαρακτήρες, που κατόπιν επιδρούν στις εργασιακές σχέσεις...Η διοίκηση των επιχειρήσεων, από την κορυφή της ιεραρχίας μέχρι τον τελευταίο τεχνίτη, έχει οργανωθεί αισθητά πάνω στα στρατιωτικά πρότυπα...»²⁰

Το γερμανικό στρατιωτικό πρότυπο - που διαμορφώθηκε στα χρόνια του Βίσμαρκ το 19ο αιώνα - δεν άφησε ανεπηρέαστο ούτε το Λένιν, που οικοδόμησε το κόμμα των μπολσεβίκων²¹ αλλά και τη σοβιετική εξουσία,²² με ανάλογο τρόπο, αγνοώντας την προφητική προειδοποίηση της Ρόζας Λούξεμπουργκ:

«Χωρίς γενικές εκλογές, απεριόριστη ελευθερία του τύπου και των συγκεντρώσεων, ελεύθερη πάλη των ιδεών, η ζωή ξεψυχάει μέσα σ' όλους τους δημόσιους θεσμούς, γίνεται μια ζωή επιφανειακή, όπου η γραφειοκρατία μένει το μόνο ενεργό στοιχείο [...] Η δημόσια ζωή σιγά-σιγά βυθίζεται στον ύπνο, μερικές δωδεκάδες αρχηγών του κόμματος, με ανεξάντλητη ενεργητικότητα και απεριόριστο ιδεαλισμό, διευθύνουν και κυβερνούν. Μεταξύ αυτών η διεύθυνση είναι πραγματικά στα χέρια μιας μόνο δωδεκάδας εξαιρετικών εγκεφάλων και από καιρό σε καιρό συγκαλείται μια αριστοκρατία της εργατικής τάξης στις συγκεντρώσεις για

να χειροκροτήσει τους λόγους των αρχηγών και να ψηφίσει ομόφωνα τις αποφάσεις που τις προτείνουν. Υπάρχει λοιπόν στο βάθος μια κυβέρνηση κλίκας, μια δικτατορία είναι αλήθεια, όχι όμως η δικτατορία του προλεταριάτου, όχι: η δικτατορία μιας χούφτας πολιτικών, δηλαδή μια δικτατορία με αστική έννοια, με την έννοια της γιακωβίνικης κυριαρχίας.»²³

Στις βαλκανικές χώρες που, παρά τις συγκρούσεις με το Βυζάντιο, είχαν αποδεχτεί τη βυζαντινή συγχώνευση κράτους και πνευματικής εξουσίας,²⁴ τον οθωμανικό δεσποτισμό και την επιρροή των τσάρων, ο ολοκληρωτισμός της γραφειοκρατίας εναρμονίστηκε με τον ανατολικό δεσποτισμό. Η συγχώνευση αυτή ίσως διευκολύνθηκε απ' την έντονη επιθυμία, που για αιώνες υπήρχε στη σλαβική πατριαρχική κοινότητα, τη «ζάντρουγκα», για «αναφορά» σε μιαν «ανώτερη αρχή» που νομιμοποιούσε και ρύθμιζε ολόκληρη τη ζωή της κοινότητας.²⁵ Και αν η «ζάντρουγκα», που στη Βουλγαρία διατηρήθηκε και μετά την απελευθέρωση το 1878, θεωρούσε ως ανώτερη αρχή την κοινότητα, τους «άλλους»,²⁶ και την αποδεχόταν εθελοντικά, το ίδιο αδιαμαρτύρητα αποδέχτηκαν οι κληρονόμοι των μακρόχρονων παραδόσεων της «ζάντρουγκα», την κυριαρχία της γραφειοκρατίας. Όμως, αν το πνεύμα της «ζάντρουγκα» διευκόλυνε την κυριαρχία του ολοκληρωτικού κράτους,²⁷ το κράτος, έβαλε κάτω απ' τον απόλυτο αστυνομικό του έλεγχο, πολλές απ' τις πολύχρονες παραδόσεις των Σλάβων. Είναι πασίγνωστη η παραδοσιακή σλαβική φιλοξενία, που έλκει την καταγωγή της από τη σλαβική παραδοσιακή κοινότητα. Όπως είναι και πασίγνωστος ο ασφυκτικός αστυνομικός έλεγχος και τα ψυχολογικά διλήμματα που το κράτος της γραφειοκρατίας επέβαλε στους πολίτες (στη Ρωσία αλλά και τις βαλκανικές χώρες), που φιλοξενούσαν «αλλοεθνείς.»²⁸

Η προπαγάνδα της γραφειοκρατίας και η πραγματικότητα

Η διπλή αυτή επίδραση του κράτους ξαπλώθηκε πάνω σ' ολόκληρη την κοινωνία που αναπτύχθηκε με βάση την ολοκληρωτική εξουσία, τον πειθαναγκασμό, το φόβο και την ίντριγκα.²⁹ Μπορούμε να ισχυριστούμε πως και η «τυπική προσωπικότητα» των πολιτών του «υπαρκτού σοσιαλισμού», διαπεράστηκε ιστορικά απ' τις αντιφάσεις του κοινωνικού συστήματος και ακολούθησε μιαν ανάλογη πορεία. Στο πέρασμα του χρόνου, τον επαναστατικό ενθουσιασμό, που, για μια μάλλον σύντομη περίοδο, φαίνεται πως διαπέρασε τον κοινωνικό ιστό, ακολούθησε η φθορά, η απογοήτευση, η παθητικοποίηση. Το ρομαντικό διεθνισμό των πρώτων χρόνων, διαδέχθηκε ο ρεαλιστικός πατριωτισμός και ο μεγαλορώσικος σωβινισμός.³⁰ Την επανάσταση και τον αυθορμητισμό στις σχέσεις των φύλων, την κατέπνιξε η συντήρηση, ο πουριτανισμός και ο σεξισμός. Η οικογένεια, οι σχέσεις αντρών και γυναικών, το σχολείο, οι κοινωνικές ομάδες, επηρεάζονταν τόσο από την κρίση των κοινωνικών σχέσεων και των θεσμών στη Δύση, όσο και

από το δεσποτισμό της Ανατολής. Αντανακλούσαν και μετασχηματίζανε στον ένα ή τον άλλο βαθμό όλα τα χαρακτηριστικά του ολοκληρωτικού κράτους και αναπλάθανε στο χώρο τους ανάλογα χαρακτηριστικά, θεσμούς και ρόλους: από τη μια μεριά το Γενικό Γραμματέα, το διευθυντή, τον «αρχηγό» της οικογένειας, τον άντρα ή τη γυναίκα στην περίπτωση που ο χρόνιος αλκοολισμός του άντρα τον απέκλειε απ' τον απαραίτητο για κάθε ρώσικη κοινωνική ομάδα ρόλο του «ομαδάρχη». Απ' την άλλη τους φοβισμένους υπήκοους που ξέρανε πως,

«τα προνόμιά τους τα κερδίσανε στην τύχη και όχι απ' τα προσωπικά τους χαρίσματα, απ' την προσωπική παιδεία και εργασία» και «ότι τη θέση τους μπορεί να την πάρει οποιοσδήποτε άλλος που το κράτος θα τον ξεχωρίσει μέσ' από την ανώνυμη ισοπεδωμένη μάζα» και κατά συνέπεια δεν μπορούσαν να σκεφτούνε ν' αντισταθούνε σ' ένα κράτος που όπως από μικρούς τους έκανε μεγάλους έτσι και από μεγάλους μπορεί να τους κάνει μικρούς.»³¹

Όπως επισημαίνει ο Κ. Παπαϊωάννου:

«όταν η κυβέρνηση απειλεί τους φοιτητές ότι θα τους κατεβάσει στο εργοστάσιο και τους υπενθυμίζει ότι πολλοί άλλοι μπορούν να πάρουν τη θέση τους, δεν κάνει τίποτ' άλλο από το να συνεχίζει μια μακροαίωνα παράδοση της απολυταρχίας.»³²

Και όσο κι αν η γραφειοκρατία ισχυριζόταν πως

«τα τελευταία χρόνια (δεκαετίες '70 και '80 σημ. ΒΚ) διαδόθηκαν πλατιά οι φοιτητικές θερινές εργατικές εξορμήσεις.»³³

ήταν κοινό μυστικό πως οι φοιτητές (και μάλιστα στα χρόνια του «ανεπτυγμένου σοσιαλισμού» και υποτίθεται της πιο ανεπτυγμένης «σοσιαλιστικής» συνείδησης) στέλλονταν υποχρεωτικά να δουλέψουνε στα χωράφια.

Η επίσημη προπαγάνδα διέδιδε πως

«Η σοβιετική νεολαία και το πρωτοπόρο τμήμα της - τα τριάντα εκατομμύρια της Λενινιστικής Κομσομόλ - παίζουν εξαιρετικό ρόλο σ' όλες τις σφαίρες της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ζωής του σοβιετικού κράτους.»³⁴

Όμως, ήδη, από το 10ο Συνέδριο της Κομσομόλ τον Απρίλη του 1936, η νεολαία είχε και τυπικά πια στερηθεί το δικαίωμά της να συμμετέχει στην κοινωνική ζωή της χώρας. Ο γενικός γραμματέας της Νεολαίας είχε διακηρύξει:

«Πρέπει να σταματήσουμε τις φλυαρίες για το βιομηχανικό σχεδιασμό, για τη μείωση του κόστους παραγωγής, και για το ισοζύγιο της οικονομίας, για τη σπορά και για άλλα σημαντικά κρατικά προβλήματα, σαν να επρόκειτο ν' αποφασίσουμε εμείς γι' αυτά.»³⁵

Αφού λοιπόν η νεολαία δεν αποφάσιζε έτσι κι αλλιώς για τίποτα και οποιαδήποτε πολιτική δραστηριότητα έξω απ' τα κομματικά και κρατικά πλαίσια διωκόταν, η νεολαία βυθιζόταν όλο και περισσότερο στην πολιτική απάθεια.

Παρά τις πράγματι εντυπωσιακές στατιστικές για τις σχέσεις της νεολαίας με το διάβασμα, τη ρωσική και παγκόσμια κουλτούρα, οι αξίες του ανθρωπισμού, της λευτεριάς, της δικαιοσύνης, της τιμιότητας, του αγώνα γι' ανώτερα ανθρωπι-

να ιδανικά είχαν χάσει κάθε νόημα. Καθετί που γεννούσε η επαφή με τον πολιτισμό πνιγόταν από την καταλυτική επίδραση του ολοκληρωτικού κράτους και της κοινωνίας που δημιούργησε, όπως και η μουσική καλλιέργεια των Γερμανών, η λατρεία για το Βάγκνερ, το Μπετόβεν και την κλασική αρχαιότητα, έχασαν το ανθρωπιστικό τους περιεχόμενο με τη μαζική εξάπλωση του ναζισμού. Πλατιά διαδομένα στη νεολαία ήταν ο αλκοολισμός, ο καταναλωτισμός και το «κουτσομπολιό». Οι απαιτήσεις της σταδιοδρομίας στον κομματικό μηχανισμό περιόριζαν την κατανάλωση της βότκας, αυξάνονταν όμως παράλληλα οι προσδοκίες για κάθε είδους καταναλωτικά αγαθά και προνόμια και συχνά το «κουτσομπολιό» αναγνωριζόταν επίσημα ως μαρξιστική-λενινιστική κριτική. Αν διάβαζε κανείς τις περιοδικές εκθέσεις των φοιτητών Κομσομόλων για τους συναδέλφους τους θα έμενε εμβρόντητος απ' την πολιτική τους υποκρισία. Βουτηγμένοι οι ίδιοι στην πολιτική απάθεια και τον ατομισμό - που σε ορισμένες περιπτώσεις μετατρέποταν σε «κοινωνικό σολιψισμό»³⁶ - χρησιμοποιούσαν αυτήν τη στρατιωτική μέθοδο αξιολόγησης για να κατηγορήσουν συναδέλφους τους σαν πολιτικά απαθείς και ατομιστές, εκφράζοντας τις προσωπικές τους συμπάθειες και αντιπάθειες.

Μπορεί ακόμα η προπαγάνδα της γραφειοκρατίας να ισχυριζόταν ότι οι νέοι των σοσιαλιστικών χωρών είναι διεθνιστές και πως για παράδειγμα:

«Οι σοβιετικοί νέοι και νέες υποστηρίζουν αποφασιστικά το δίκαιο αγώνα των αραβικών λαών και της νεολαίας τους κατά της ληστρικής ιμπεριαλιστικής πολιτικής και της επίθεσης του Ισραήλ, για την αποκατάσταση των δικαιωμάτων του παλαιστινιακού λαού και την απελευθέρωση των κατεχομένων αραβικών εδαφών.»³⁷

Όμως ο διεθνισμός της νεολαίας ήτανε μια μεγάλη απάτη, ανάλογη με το πρωτοφανέρωτο στην ιστορία μέγεθος της πολιτικής διπροσωπίας που κυριάρχησε για δεκαετίες στις χώρες που πίσω απ' τον ψευδελίγραφο τίτλο του σοσιαλισμού, έκρυβαν ένα εκμεταλλευτικό καθεστώς. Πίσω απ' τους «εθελοντές διεθνιστές» των χρόνων του Μπρέζνιεφ κρυβόταν ο τυχοδιωκτισμός και το κυνήγι του κέρδους. Οι τεχνικοί που δουλεύανε στις χώρες του Τρίτου Κόσμου (μ' εξαίρεση ίσως τους Κουβανούς) κνηγούσαν το μεγάλο μισθό και τον πολύτιμο λογαριασμό σε δολάρια.

Η απεριόριστη ελευθερία των συγκεντρώσεων, εκφυλίστηκε στα φεστιβάλ τα οργανωμένα από τη γραφειοκρατία. Όμως πίσω απ' τα φεστιβάλ και τα διεθνιστικά τραγούδια, κρύβονταν τα σκαπτικά ρατσιστικά ανέκδοτα για τους έγχρωμους που με τη σειρά τους δεν μπορούσαν παρά να ξεσκεπάσουν την κρυφή γοητεία της πορνείας. Νεαρές εκπρόσωποι του «νέου τύπου ανθρώπου» κνηγώντας τ' ακριβιά δώρα ασκούσαν ερασιτεχνικά το «αρχαιότερο επάγγελμα του κόσμου.»

Οι νέοι τύπου ερωτικές σχέσεις έσβησαν κι αυτές μαζί με τις φλόγες της Οκτωβριανής επανάστασης. Πέρα απ' την περίοδο του έρωτα - που από την ίδια

του τη φύση μπορεί να αντιστέκεται όσο διαρκεί στη βαρβαρότητα του κοινωνικού περιγύρου - και πίσω από την τυπική ισότητα των φύλων, ο σεξισμός στις πιο ακραίες μορφές, που συνυπήρχε με την αποδοχή των ρόλων των φύλων στην πιο αντιδραστική μορφή τους, δηλητηρίαζε τις σχέσεις αντρών και γυναικών.³⁸ Κι αν οι κουβέντες των αντρών φέρνανε στο νου ανατολίτες εμπόρους και περιστρέφονταν γύρω απ' τη σπέκουλα, τη μαύρη αγορά και τα οφίτσια, τις ιδιόμορφες αυτές εκδηλώσεις του γραφειοκρατικού καπιταλισμού, οι γυναίκες ξαναζωντάνευαν το γυναικωνίτη στο σαράι, όπου οι φίλες κι οι συναδέλφισσες φλυαρούσανε για ρούχα, αρώματα και πνευματιστές (απ' τους οποίους έβριθαν και βρῖθουν οι ολοκληρωτικές κοινωνίες),³⁹ για τις ευνοούμενες των στελεχών της γραφειοκρατίας και τα προνόμια που αυτές απολάμβαναν.⁴⁰

Η κομμουνιστική κοινωνία στην ιστορική της προοπτική θα ξεπερνούσε τους βασικούς θεσμούς όλων των ιστορικών κοινωνιών, την οικογένεια, την ατομική ιδιοκτησία και το κράτος. Στη θέση τους θα έβαζε μια αυτοδιοικούμενη κοινωνία ελεύθερων παραγωγών χωρίς κράτος κι εκμεταλλευτές που θ' αναγεννούσε σ' ανώτερη μορφή την ελευθερία, την ισότητα και την αλληλεγγύη των παλιών γενών και όπου θα μεγάλωνε μια,

«νέα γενιά από άντρες που ποτέ στη ζωή τους δε θα είχαν βρεθεί στην ανάγκη ν' αγοράσουνε με λεφτά ή μ' άλλα κοινωνικά μέσα μια γυναίκα κι από γυναίκες που ποτέ δε θα είχαν βρεθεί στην ανάγκη να δοθούνε σ' έναν άντρα για κανέναν άλλο λόγο εκτός απ' την αγάπη.»⁴¹

Όσο μετριοπαθείς και συντηρητικές κι αν φαίνονται σήμερα αυτές οι σκέψεις του Ένγκελς, αφού σε πολλές καπιταλιστικές χώρες η πάλη γυναικών και αντρών τις έχει μετατρέψει σε πραγματικότητα και τα κοινωνικά κινήματα παλεύουν και γι' άλλους πιο προωθημένους στόχους («και γράφουν στα παλιά τους τα παπούτσια αυτά που πίστευε πως θα έπρεπε να κάνουν και προσπαθούν να φτιάξουν τη δική τους ζωή και τη δική τους αντίστοιχη κοινή γνώμη για τις πράξεις του καθενός»⁴²) οι σκέψεις αυτές σίγουρα αποκτούνε μιαν ιδιαίτερη βαρύτητα για τα καθεστώτα όπου όχι μόνον το 1936 αλλά και μισόν αιώνα αργότερα:

«Τα προσόντα, οι μισθοί, η δουλειά, ο αριθμός των γαλονιών πάνω στη στρατιωτική στολή, αποκτούν όλο και μεγαλύτερη σημασία, γιατί μαζί μ' αυτά είναι δεμένα τα παπούτσια και τα γουναρικά, και τα διαμερίσματα και τα μπάνια, και το ύστατο όνειρο τ' αυτοκίνητα. Η απλή πάλη για ένα δωμάτιο ενώνει και χωρίζει όχι λίγα ζευγάρια κάθε χρόνο στη Μόσχα.»⁴³

Παρ' όλα αυτά, η γραφειοκρατία διακήρυσσε πως:

«Μια νέα μορφή οικογένειας διαμορφώνεται βαθμιαία και μια καινούργια ατμόσφαιρα εντυχίας και αυτοπεποίθησης δημιουργείται μέσα σ' αυτήν, που βοηθάει τα παιδιά να γίνονται εργατικά, να δραστηριοποιούνται στην κοινωνική ζωή και να σέβονται τους γονείς τους.»⁴⁴

Όμως στην πραγματικότητα η κοινή σοβιετική οικογένεια βυθίστηκε σε μια

βαθιά κρίση και η μιζέρια της καθημερινής γκρίνιας, η μοιχεία, η πορνεία και ο αλκοολισμός ήτανε μερικές απ' τις εκδηλώσεις της. Η κοινωνία του «υπαρκτού σοσιαλισμού», και ιδιαίτερα το ρωσικό της πρότυπο, γέμισε από καταπιεσμένους άντρες και γυναίκες που μαζεμένοι σε λίγα τετραγωνικά (ζευγάρια, παιδιά και πεθερικά) γίνονταν αλκοολικοί απ' την ανάγκη της φυγής απ' την καθημερινή μιζέρια, της δουλειάς, του κοινωνικού περιγυρου, και της σεξουαλικής καταπίεσης.

Στα 1936 ο Τρότσκι είχε επισημάνει πως

«τα σαράντα εκατομμύρια σοβιετικές οικογένειες παραμένουνε, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, φωλιές του μεσαιώνα, της γυναικείας σκλαβιάς και υστερίας, της καθημερινής ταπείνωσης των παιδιών, της γυναικείας και παιδικής δεισιδαιμονίας.»⁴⁵

Στα χρόνια που ακολούθησαν, οι χρονιάτικες φιέστες και οι πολυτελείς εκδόσεις, τα λουλούδια και τα πανηγύρια για τη μέρα της γυναίκας κρύβανε την καθημερινή μιζέρια εκατομμυρίων γυναικών, τον αντιδραστικό σεξισμό τους που ήταν η άλλη πλευρά μιας αντίστοιχης αντρικής συμπεριφοράς εκβαρβαρισμένης απ' το χρόνιο αλκοολισμό. Η δήθεν φροντίδα για τη μητρότητα δύσκολα μπορούσε να κρίνσει τη θεώρησή της, όχι σαν ανώτατη γυναικεία προσφορά, αλλά σαν ένα ασήκωτο βάρος, το πιο ασήκωτο ίσως μέσα στην «αποκτηνωτική ατμόσφαιρα του νοικοκυριού και της κουζίνας» απ' το οποίο το Κράτος έπρεπε ν' απαλλάξει τη γυναικεία παραγωγική μονάδα⁴⁶ για να τη ρίξει βορά στην πρωταρχική συσσώρευση και τη βιομηχανοποίηση. Το είχε δηλώσει ξεκάθαρα ο Στάλιν όταν καταργώντας τα μέτρα της επανάστασης του 1917 απαγόρευε και πάλι τις εκτρώσεις και δυσκόλευε το διαζύγιο:

«Έχουμε ανάγκη από ανθρώπους. Οι εκτρώσεις, που καταστρέφουν την ανθρώπινη ζωή, είναι απαράδεκτες για τη χώρα μας. Η σοβιετική γυναίκα έχει τα ίδια δικαιώματα με τον άνδρα, όμως αυτό δεν την απαλλάσσει από το τιμητικό καθήκον για το οποίο την εξέλεξε η φύση: Να γίνεται μητέρα και να δίνει τη ζωή. Κι αυτό βέβαια δεν είναι μια υπόθεση αποκλειστικά ιδιωτική (ατομική), αλλά ένα ζήτημα που έχει μιαν εξαιρετικά μεγάλη κοινωνική σπουδαιότητα.»⁴⁷

Είναι πράγματι τραγική η ειρωνεία της ιστορίας: Ο κομμουνισμός θα μετέβαλλε τις σχέσεις ανάμεσα στα φύλα σε:

«σχέσεις καθαρά ιδιωτικές, που θα αφορούσανε μόνον τα ενδιαφερόμενα άτομα, και όπου η κοινωνία δε θα είχε κανένα λόγο να επέμβει.»⁴⁸

Αλλά τό καθεστώς που θυσίαζε στο Μολώχ της πρωταρχικής συσσώρευσης εκατομμύρια ανθρώπων, επικαλείτο κυνικά την ανάγκη του για εργατικά χέρια για να επέμβει στις πιο προσωπικές πτυχές της γυναικείας προσωπικότητας.

Η αυξημένη συμμετοχή των γυναικών σ' όλες τις σφαίρες της παραγωγικής διαδικασίας, για την οποία περηφανεύεται η σοβιετική γραφειοκρατία, το μόνο που δείχνει είναι τον αριθμό των γυναικών που απ' τη σκλαβιά του νοικοκυριού περνάνε στη σκλαβιά της μισθωτής δουλειάς.

Οργανώνοντας με καθαρά καταναγκαστικά μέσα την εσωτερική μετανά-

στευση,⁴⁹ το κράτος στρατολόγισε αγρότες για τις βιομηχανίες, τ' ανθρακωρυχεία και τα μεταλλεία και παράλληλα κινητοποιούσε γυναίκες για ν' αντικαταστήσουν τους άντρες στις βιομηχανικές επιχειρήσεις αλλά και στα κολχόζ.

Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς της γραφειοκρατίας, η ζωή στα κολχόζ έκανε την εργασία ζήτημα τιμής και ανέδειξε τις πραγματικές ηρωίδες του χωριού, κατάργησε την ανισότητα και εξασφάλισε στη γυναίκα τη θέση που της ανήκε αφού, τη στιγμή που δούλευε, γινόταν αφέντης του εαυτού της. Αν η αριστερά δεν ήτανε συνεπαρμένη απ' τις επιτυχίες της πρωταρχικής συσσώρευσης και της βιομηχανικής ανάπτυξης, τότε θα καταλάβαινε πως η ζωή στα κολχόζ απλά άλλαξε τους όρους της σκλαβιάς της γυναίκας, που άλλαξε ή και απέκτησε άλλον έναν αφέντη και αντικατέστησε την προίκα με τις μονάδες εργασίας. Στο δεύτερο συνέδριο των κολχόζνικων μια κολχόζνικη έλεγε στο Στάλιν:

«Πριν από δυο χρόνια δεν υπήρχε κανείς ενδιαφερόμενος για μένα. Ήμουν μια «γυναίκα δίχως προίκα!» Σήμερα έχω συμπληρώσει 500 μονάδες εργασίας. Τι συνέβη λοιπόν; Δεν μπορώ να ξεφορτωθώ τους «ενδιαφερόμενους.» Όλοι τους θέλουν να με παντρευτούν.[...].»⁵⁰

Όσο περισσότερο δούλευε η γυναίκα, τόσες περισσότερες μονάδες εργασίας συμπλήρωνε και τόσο πιο πολλά κέρδιζε. Έτσι η κολχόζνικη που πριν ήτανε γυναίκα δίχως προίκα ήταν τώρα γυναίκα με προίκα, χάρη στην εργασία στο κολχόζ. Πίσω απ' την ειδυλλιακή εικόνα της γεροδεμένης και ροδοκόκκινης κολχόζνικης, η γραφειοκρατία έκρυβε πως λίγο διαφέρει η «αποκτηνωτική ατμόσφαιρα του νοικοκυριού και της κουζίνας» από την αποκτηνωτική ατμόσφαιρα του εργοστάσιου, της αλυσίδας παραγωγής και της σκληρής αγροτικής δουλειάς. Και σίγουρα η ατμόσφαιρα του σύγχρονου νοικοκυριού και της κουζίνας (με τα μέσα που η τεχνολογία προσφέρει στο νοικοκυριό του άντρα ή της γυναίκας) είναι λιγότερο αποκτηνωτική απ' την ατμόσφαιρα του εργοστάσιου ή της αγροτικής ζωής.

Για τη σοσιαλιστική προοπτική δεν είναι η εργασία που θ' απελευθερώσει τον άνθρωπο, τη γυναίκα είτε τον άντρα, αλλά η αλλαγή του χαρακτήρα της εργασίας, η απελευθέρωση του ανθρώπου απ' την ίδια την εργασία, η «κατάργηση της εργασίας»⁵¹ και η απελευθέρωση του ελεύθερου χρόνου του ανθρώπου.

«Το βασίλειο της ελευθερίας αρχίζει στην πραγματικότητα εκεί που παύει η εργασία να υπαγορεύεται από ανάγκη και εξωτερική σκοπιμότητα. Βρίσκεται επομένως απ' τη φύση του πράγματος πέρα απ' τη σφαίρα της καθαρής υλικής παραγωγής.»⁵²

Ο φετιχισμός των έτοιμων παιδικών τροφών (ιδιαίτερα των δυτικών, όχι απαραίτητα γιατί είναι πιο υγιεινές, αλλά γιατί φαίνονται πιο νόστιμες στα μωρά που τις τρώνε πιο εύκολα και πιο γρήγορα) σε βάρος του θηλασμού και της προετοιμασίας ενός σωστού παιδικού γεύματος είναι άλλο ένα χαρακτηριστικό δείγμα της αμοραλιστικής κουλτούρας της κοινωνίας του γραφειοκρατικού καπιταλισμού.

Η ευκολία με την οποία τα παιδιά («τα τμήματα εκείνα του εαυτού μας που 'χουν υποστεί την αρχαιότερη καταπίεση»)⁵³ περνούν (κατά κανόνα παρά τη θέλησή τους) απ' τα χέρια των γονιών σε γιαγιάδες,⁵⁴ παππούδες, συγγενείς και παιδικούς σταθμούς, προκειμένου οι νεαροί *homines sovietici* να προσηλωθούν στη βότκα και το «κουτσομπολιό» θυμίζει την εποχή που οι νεαρές πατρικίες της Ρώμης και οι αριστοκράτισσες του 18ου αιώνα ανέθεται το μέγαλωμα των παιδιών στις τροφούς και τους παιδαγωγούς. Γιατί, αν και πράγματι η χειραφέτηση της γυναίκας απαιτεί την επάνοδο του γυναικείου φύλου στη δημόσια σκηνή και την κατάργηση της οικογένειας ως οικονομικής μονάδας της κοινωνίας, αυτή η επάνοδος δεν μπορεί να έχει τίποτα το κοινό με τη μισθωτή σκλαβιά ούτε του ιδιωτικού ούτε του γραφειοκρατικού καπιταλισμού, ούτε πολύ περισσότερο με την αντικατάσταση ή την υποκατάσταση του ρόλου της μάνας και του πατέρα. Αντίθετα, όπως η γενική απελευθέρωση τόσο του άντρα όσο και της γυναίκας μπορεί να γίνει μόνο με την κατάργηση της εργασίας, έξω από τη σφαίρα της υλικής παραγωγής, έτσι και η ιδιαίτερη απελευθέρωση της γυναίκας μπορεί να γίνει έξω από την υλική παραγωγή, όταν ανατραπεί η καπιταλιστική λογική της απεριόριστης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και στο κέντρο της αυτοδιευθυνόμενης σοσιαλιστικής κοινωνίας μπει ο άνθρωπος. Τότε η γέννηση και ανατροφή των παιδιών, μ' όλα τα στοιχεία της δημιουργίας και ποίησης που εμπεριέχει, θ' αναδειχτεί από μόνη της σαν μια κορυφαία κοινωνική λειτουργία, την οποία οι άνθρωποι, στο βασίλειο της ελευθερίας, θα αξιολογούν πολύ ψηλότερα απ' οποιαδήποτε συμμετοχή στην παραγωγική διαδικασία, που έτσι κι αλλιώς ανήκει στο βασίλειο της ανάγκης.

Αντί για συμπέρασμα

Στο πέραςμα του χρόνου, όσο περισσότερο η ζωή αφαιρούσε απ' το *hominem sovieticum* το σοσιαλιστικό φωτιστέφανο, τόσο περισσότερο η γραφειοκρατία προσπαθούσε να τον εξωραΐσει καλλιεργώντας συστηματικά τις ψευδαισθήσεις, την υποκρισία, τη διγλωσσία, την ψευτιά και την απάτη του προπαγανδιστικού της μηχανισμού και των ιδεολογικών εκπροσώπων της. Κι όσο περισσότερο το χάσμα ανάμεσα στην εξωραϊστική εικόνα της άρχουσας τάξης και την πραγματικότητα μεγάλωνε, τόσο περισσότερο οι πολίτες των χωρών του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού καταδυναστεύονταν από το διχασμό ανάμεσα στον ιδεατό και τον πραγματικό κόσμο.

Θα μπορούσαμε να πούμε, παραφράζοντας το Μαρξ, πως το ιδεολόγημα του πραγματικού σοβιετικού ανθρώπου ξέπεσε

«στο επίπεδο απλής εξιδανικευτικής φρασεολογίας, συνειδητής ψευδαισθήσεως, σκόπιμης υποκρισίας. Αλλά όσο περισσότερο η απάτη του ξεσκεπαζόταν από τη ζωή και όσο λιγότερο σημασία είχε για τη συνείδηση, τόσο πιο σταθερά υ-

ποστηριζόταν, τόσο πιο υποκριτική, ηθική και ιερή γινόταν η γλώσσα αυτής της [...] κοινωνίας. Όσο πιο υποκριτική γινόταν αυτή η κοινωνία, τόσο ευκολότερο ήταν για έναν εύπιστο άνθρωπο [...] ν' ανακαλύψει παντού την ιδέα του Σοσιαλισμού [Ιερού, του Ιδεώδους, στο πρωτότυπο]. Από τη γενική υποκρισία της κοινωνίας αυτός, ο εύπιστος, μπορούσε να συμπεράνει τη γενική πίστη στο Σοσιαλισμό [Ιερό, στο πρωτότυπο] και μπορούσε μάλιστα να πάρει αυτό το Σοσιαλισμό [Ιερό, στο πρωτότυπο] σαν στυλοβάτη αυτής της κοινωνίας. Ήταν ο εξαπατημένος αυτής της υποκρισίας, απ' όπου θα έπρεπε να βγάλει ακριβώς το αντίθετο συμπέρασμα»⁵⁵.

Όσο για την αριστερά, αυτή θύμιζε τον τραγικό Οιδίποδα Τύραννο στο διάλογο του με τον Τειρεσία. Ανίκανη να δει τα δικά της τα «κρίματα», έπνιγε κάθε κριτική φωνή βροντοφωνάζοντας, ενάντια σε καθένα που αρνιόταν να δει στο πρόσωπο του σοβιετικού ανθρώπου, το νέο σοσιαλιστικό άνθρωπο: «Είστε τυφλοί, και στ' αυτιά και στο μυαλό και στα μάτια.»

Όμως αυτή τη φορά η ιστορία δεν επαναλήφθηκε σαν φάρσα, όπως έλεγε ο Χέγκελ, αλλά σαν τραγωδία, κι η αριστερά, που είχε συμβάλει ουσιαστικά στην καλλιέργεια του μύθου, δοκιμάζεται τώρα από τις συνέπειες της κατάρρευσής του.

1. Κ. Μαξ-Φ. Έγγελς. Η γερμανική ιδεολογία. Gutenberg, τομ. 1, σ. 68.

2. Δηλαδή ζητήματα επιλογής και αποκλεισμού, μοντάζ, περιγραφών, τη διαμόρφωση μιας περιγραφής σε «ιστορία», τη χρήση αφηγηματικών τύπων έκθεσης, τον τρόπο συνάρθρωσης των προφορικών και οπτικών λόγων [...] ώστε ν' αποτελούν κάποιο νόημα. Βλέπε υποσ. 3.

3. S. Hall. *Η επανανακάλυψη της «ιδεολογίας»*. Η επάνοδος του απωθημένου στις μελέτες για τα Μέσα, στο Κοινωνία Εξουσία & Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας. Εκδόσεις Παπαζήση Αθήνα, Μάιος 1989, σ. 102, 109.

4. T. Bennet, *Θεωρίες για τα Μέσα, θεωρίες για την κοινωνία*, στο Κοινωνία Εξουσία & Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας. Εκδόσεις Παπαζήση Αθήνα, Μάιος 1989, σ. 81-82.

5. Μ. Ρόζενταλ-Π. Γιούντικ. *Φιλοσοφικό Λεξικό*. Αναγνωστίδη, Αθήνα 1963, σ. 164-165.

6. Μ. Ρόζενταλ-Π. Γιούντικ. *Φιλοσοφικό Λεξικό*. Αναγνωστίδη, Αθήνα 1963, σ. 99.

7. Το πρωτότυπο είναι: «Η Επανάσταση πάγωσε. Όλες οι αρχές αποδυναμώθηκαν. Δεν απομένουν πια παρά δολοπλόκοι και δημαγωγοί».

8. Κ. Μαξ. *Θέσεις για το Φόουερμαχ*. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981, σ. 68.

9. Κ. Μαξ. *Θέσεις για το Φόουερμαχ*. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1981, σ. 70.

10. Βλέπε: Ευτύχη Μπιτσάκη. *Ανθρώπινη φύση: αντιφάσεις και δυνατότητες*. Ουτοπία. Εκδόσεις Γκοβόστη, Μάιος-Ιούνιος 1992, σ. 20-46.

11. Γ. Μανιάτης. *Η πολιτική ως δυνατότητα*. Ουτοπία, Εκδόσεις Γκοβόστη, Μάιος-Ιούνιος 1992, σ. 47-59.

12. Peter Hofstatter. *Εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία*. Νέα Σύνορα. Α.Α. Λιβάνη. Αθήνα, 1978, σ. 103.

13. Κ. Παπαϊωάννου. *Η γένεση του ολοκληρωτισμού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1991, σ. 107.

14. Κ. Παπαϊωάννου. *Η γένεση του ολοκληρωτισμού*. Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1991, σ. 107.
15. Κ. Παπαϊωάννου. *Η γένεση του ολοκληρωτισμού*. Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1991, σ. 107.
16. Εξάλλου κατά παράδοση «στη Ρωσία, ο ηγεμονικός λόγος, όταν αποδοκιμάζει έναν άνθρωπο, ισοδυναμεί (σήμερα) με μεσαιωνικό παπικό αφορισμό. Στη Ρωσία, συζητώ σημαίνει συνωμοτώ, σκέπτομαι σημαίνει εξεγείρομαι. Αλίμονο! η σκέψη εκεί δεν είναι μόνο έγκλημα, είναι και δυστύχημα». Κουστίν: *Επιστολές περί της Ρωσίας στα 1839*. Παρμένο από: Κ. Παπαϊωάννου. *Η ψυχρή ιδεολογία*, Ύψιλον/βιβλία, Αθήνα, 1986, σ. 53.
17. Οι ρίζες του ανερχόμενου εθνικισμού, του νεο-φασισμού και του νεο-μοναρχισμού, αλλά ακόμα και του «προοδευτικού» πατριωτισμού, θα πρέπει ν' αναζητηθούν και σ' αυτόν το συνδυασμό πολιτικής α-νοησίας και αντανάκλαστικής αντίδρασης του *hominem sovieticum*.
18. «*Πατρίδα τους και περιβόλι/το ανεμόδαρτο σκαρί/όπου δεν έχει αραξοβόλι/ούτε σημαία στην κορφή*».
19. Έριχ-Μαρία Ρεμάρκ. *Ο μύθος οβελίσκος*. Εκδόσεις Ε. Α. Δρούγκα, Αθήνα.
20. Εργασιακή κοινωνιολογία, από το Λεξικό της κοινωνιολογίας, εκδ. Α. Vierkandt, Στουτγάρδη 1931, σελ. 47, παρμένο από Kurt Lenk. *Πολιτική κοινωνιολογία*. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 22.
21. Αυτό το πνεύμα διαπνέει το «Τι να κάνουμε» του Λένιν. Π.χ. «Οι Γερμανοί όμως αντιμετωπίζουν με περιφρονητικό χαμόγελο τις δημαγωγικές αυτές προσπάθειες, που έκαναν οι αντίπαλοί τους για να φέρουν σε αντίθεση το «πλήθος» με τους «ηγέτες», για να του καλλιεργήσουν κακά και ματαιόδοξα ένστικτα, για ν' αφαιρέσουν από το κίνημα τη στερεότητα και τη σταθερότητά του, υποσκάπτοντας την εμπιστοσύνη των μαζών προς τη δεκάδα των «έξυπνων». Οι Γερμανοί έχουν αρκετά ανεπτυγμένη πολιτική σκέψη, έχουν συσσωρευμένη αρκετή πολιτική πείρα, [...]» Λένιν. *Τι να κάνουμε*. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1977, σ. 123. Βλέπε επίσης Αλέξανδρος Α. Χρύσης «*Διανόηση και πολιτική πρωτοπορία στη ρωσική επαναστατική παράδοση*», Ουτοπία, Εκδόσεις Γκοβόστη, Μάιος-Ιούνιος 1992, σ. 65-83.
22. Για τη διαμάχη γύρω από το πρόβλημα των σχέσεων της «μονοπρόσωπης διεύθυνσης και εξουσίας, με τη συλλογική διεύθυνση και αυτοδιεύθυνση της εργατικής τάξης» και τη σχετική βιβλιογραφία, βλέπε: Δημήτρης Δημητούλης, *Αυτοδιεύθυνση και εξουσία*. Ουτοπία, Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα, Ιούλιος-Αύγουστος 1992, σ. 43-60.
23. Ρόζα Λούξεμπουργκ. *Ρωσική επανάσταση*. Βιβλία Αθήνα, 1980, σ. 73.
24. «Η Βυζαντινή επιρροή είναι ιδιαίτερα έντονη στους Βούλγαρους της περιοχής της Ροδόπης και της Στράντζα». Α. Strashimirov. *Book of the Bulgarians*. Sofia, 1918, p. 108, στο Kiril Vassilev *Ivan Hadshiyiski as a Social Psychologist*. Bulgarian Academy of Sciences – Institute of Sociology, Sofia 1978, σ. 431.
25. Μ. Draganov. *On the Social-psychological typology of the patriarchal-traditional Bulgarian peasant*. Bulgarian Academy of Sciences-Institute of Sociology, Sofia 1978, σ. 347-361.
26. Στη Βουλγαρία π.χ. δεν υπήρχαν στη διάρκεια του οθωμανικού ζυγού φεουδάρχες και ο αγρότης της «ζάντρουγκα» αισθανόταν σχετικά ανεξάρτητος.
27. Επιπρόσθετα, η απόλυτη απομόνωση των αγροτικών κοινοτήτων, που ήτανε θεσμός «όλων των Ινδο-ευρωπαϊκών φυλών από την Ινδία μέχρι την Ιρλανδία», ήτανε σύμφωνα με τον Ένγκελς η «φυσική βάση του ανατολίτικου δεσποτισμού [...]» F. Engels. *On social conditions in Russia* στο Lewis S. Feuer (Edit.) *Mark & Engels: Basic Writings on Politics and philosophy* Collins, 1981, p. 508.
28. Για να φιλοξενήσουν κάποιον επισκέπτη, ακόμα και συγγενή, από άλλη χώρα, οι πο-

λίτες των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» ήταν και είναι ακόμα και σήμερα υποχρεωμένοι να συμπληρώνουν λεπτομερή ερωτηματολόγια και να δηλώνουν τον φιλοξενούμενο στις Αρχές. Στη συνέχεια ο «οικοδοσπότης» έμπαινε κάτω απ' την παρακολούθηση της Κρατικής Ασφάλειας. Βλέπε και υποσημ. 29.

29. Ο φόβος της Κρατικής Ασφάλειας, ο χαφιεδισμός, οι ανώνυμες καταγγελίες στην Ασφάλεια από γείτονες, συναδέλφους ακόμα και συγγενείς, οι τηλεφωνικές υποκλοπές και το άνοιγμα της αλληλογραφίας, ή έλλειψη σεβασμού για κάθε στοιχείο προσωπικής ζωής με το υποκριτικό επιχείρημα της υπεράσπισης του συλλογικού συμφέροντος, ακολουθούσαν σαν σκιές τους ανθρώπους στις κοινωνίες του γραφειοκρατικού καπιταλισμού.

30. Ο μεγαλορωσικός σωβινισμός και ο αντισημιτισμός ποτέ δεν έπαψαν ν' αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ρωσικής και της «σοβιετικής» κοινωνίας.

31. Κ. Παπαϊωάννου. *Η γένεση του ολοκληρωτισμού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1991, σ. 116.

32. Κ. Παπαϊωάννου. *Η γένεση του ολοκληρωτισμού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1991, σ. 116.

33. Γ. Ζουραβλιόφ-Α. Κουλάγκιν-Π. Πεσετόγ-Γ. Τορσούεφ. *Η Σοβιετική Νεολαία*. Νέα Βιβλία, 1975, σ. 43.

34. Γ. Ζουραβλιόφ-Α. Κουλάγκιν-Π. Πεσετόγ-Γ. Τορσούεφ. *Η Σοβιετική Νεολαία*, 1975, σ. 5.

35. Λ. Τρότσκι. *Η προδομένη επανάσταση*, Αλλαγή, 1984, σ. 139.

36. Αν ο φιλοσοφικός σολιψισμός ισχυρίζεται πως μόνον το υποκείμενο υπάρχει κι όλος ο άλλος κόσμος είναι απλό δημιούργημα της συνείδησης, ο κοινωνικός σολιψισμός θεωρητικοποιεί την κοινωνική δράση που βασίζεται στ' αποκλειστικά, τα πιο στενά κι εγωιστικά συμφέροντα του ατόμου (*solus ipse*: αυτός μόνος).

37. Γ. Ζουραβλιόφ-Α. Κουλάγκιν-Π. Πεσετόγ-Γ. Τορσούεφ. *Η Σοβιετική Νεολαία*, 1975, σ. 7.

38. Δυο σύγχρονες ρώσικες παροιμίες είναι δηλωτικές του κοινωνικού κλίματος και της κουλτούρας του *hominem sovieticum* για τις σχέσεις των φύλων. α) «Πώς κλείνεις την πόρτα ενός ρώσικου αυτοκινήτου και μιας Ρωσίδας; Χτυπώντας τες». β) «Κάθε άντρας που δε μοιάζει με μαϊμού είναι όμορφος».

39. Οι προλήψεις και ο δεισιδαιμονίες ήταν πλατιά διαδεδομένες, (και μάλλον βαθιά ριζωμένες) ιδιαίτερα ανάμεσα στο γυναικείο πληθυσμό αλλά και τα στρώματα των φοιτητών, των διανοουμένων και της κομματικής γραφειοκρατίας, δε φαίνεται ν' αποτελούσαν εξαίρεση στον κανόνα.

40. Αν τα προνόμια ήταν η μια πλευρά, η διαφθορά και η δυστυχία ήταν η άλλη. Οι «ψίθυροι», η «ανεπίσημη κοινή γνώμη των καταπιεσμένων» (Ν. Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*. Επικαιρότητα, Αθήνα, 1983, τομ. 4, σ. 196-199), με ανέκδοτα και πληροφορίες, μιλούσαν για τα έργα και τις μέρες της άρχουσας τάξης. Οι ιστορίες που κυκλοφορούσαν από στόμα σε στόμα για το βιασμό της γνωστής αθλήτριας Κομανέτσι από τον γιο του Τσαουσέσκου και τους ξυλοδαμούς της πρώην γυναίκας του γιου του Ζίβκοφ, ανεξάρτητα από την ακρίβεια των λεπτομερειών, δείχνανε τη γνώμη των Ρουμάνων και των Βουλγάρων πολιτών για την ηγεσία τους.

41. Φ. Ένγκελς. *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. ΣΕ, Αθήνα, 1976, σ. 87.

42. Φ. Ένγκελς. *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. ΣΕ, Αθήνα, 1976, σ. 87.

43. Λ. Τρότσκι. *Η Προδομένη Επανάσταση*, Αλλαγή, 1984, σ. 130.

44. Ν. Κοβάλσκι-Ε. Μπλίνοβα. *Οι γυναίκες σήμερα*. ΣΕ. 1981, σ. 47.

45. Λ. Τρότσκι. *Η Προδομένη Επανάσταση*, Αλλαγή, Αθήνα, 1984, σ. 122.

46. Η έλλειψη απλών και βασικών καταναλωτικών αγαθών για την καθημερινή φροντίδα του νοικοκυριού δείχνει πως στην πραγματικότητα η γραφειοκρατία δεν μπορούσε να βοηθήσει πραγματικά τους ανθρώπους ν' απαλλαγούν απ' την αποπνικτική ατμόσφαιρα του νοικοκυριού και της κουζίνας.

47. Ζαν Φλεβίλ. *Η Γυναίκα και ο κομμουνισμός*. Γνώσεις, Αθήνα, σ. 59.

48. Ζαν Φλεβίλ. *Η Γυναίκα και ο κομμουνισμός*. Γνώσεις, Αθήνα, σ. 108.

49. Κ. Παπαϊωάννου. *Η γένεση του ολοκληρωτισμού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1991, σ. 432ο436.

50. Ζαν Φλεβίλ. *Η γυναίκα και ο κομμουνισμός*. Γνώσεις, Αθήνα, σ. 234.

51. Κ. Μαρξ. *Η Γερμανική Ιδεολογία*. Gutenberg, σ. 86, 115.

52. Κ. Μαρξ. *Το Κεφάλαιο*, ΣΕ, 1978 Τομ. 3, σ. 1007.

53. Μίμικα Ι. Κρανάκη. *Contre-Temps*. Εστία, Αθήνα, 1992, σ. 18.

54. Το φαινόμενο είχε παρατηρήσει και ο Ζαν Ελλενστέιν, αν και το είχε ερμηνεύσει διαφορετικά. Η ουσία πάντως βρίσκεται σ' αυτόν καθαυτόν τον αυξημένο ρόλο της γιαγιάς στην οποία καταφεύγουν καταχρηστικά τα νεαρά σοβιετικά ζευγάρια, όχι φυσικά για να τονώσουν τις δραστηριότητες της τρίτης ηλικίας. «[...] Ο ρόλος της μπάμπουσκας μεγαλώνει γιατί η σύνταξη δίνεται στα 55 στις γυναίκες, η διάρκεια της ζωής έχει μεγαλώσει και η μακροζωία είναι πιο μεγάλη στις γυναίκες, αλλά δεν έχουν όλες οι οικογένειες μια μπάμπουσκα, που να θέλει ή να μπορεί να ασχολείται με το σπίτι». (Ζαν Ελλενστέιν. *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης*. Θεμέλιο, Αθήνα, 1977 τομ. β', σ. 443).

55. Κ. Μαρξ. *Η Γερμανική Ιδεολογία*. Gutenberg, σ. 402.